

ELIZA ETA EUSKALTZALETASUNA: BOST IKUSPEGI

Hendaia, 2002-IX-27.

*Xabier Itzaina
(CNRS-CERVL-IEP de Bordeaux)*

Eliza eta euskaltasunaren arteko loturaren aztertzea ez da ez ariketa erraza, ez intsegu berria (1). Eta nahiz eta Euskal-Herrian, Europa mendebaldeko bertze erresumetan bezala, Eliza katolikoa biziki ahuldu den, gai hori oraino minbera da. Auzia –auzi bat balego– ez dela trenkatua diote batzuk, egiturak oraino azkarrak direla bertzek, aipatzea ez duela merexi bertze batzuk oraino, eta abar. Dena den, ikusiz sekularizazio prozesua zertaratua den gaur Euskal Herrian, pentsa daiteke gai horren jorratzeko momentu ona dela. Alde batetik, tentsione erlijioso-politikoak ez direlaketz orain duela hogeita hamar edo berrogoi urte ziren horiek, eliz-egiturek ez dutelaketz gizartea lehen bezainbat kontrolatzen, eta bertzetik garai hortako aktore nagusiak ikuspegi distantziatu baten emaitako gai direlaketz orain. Horiek horrela, hemen nahi nituzke laburzki bi pundu aipatu. Alde batetik, gai horri buruz eginak izan diren lanak lau sailetan bildu ditut (1). Ondotik nahi nuke erakutsi ikuspegi desberdin horiek nola balia ditazken bosgarren azterketa batean, gai zahar horri galdera berri zonbeit pausatzeko gisan (2).

1. Lau ikuspegi

Eliza eta euskaltzaletasunaren gaia, orohar, lau moldez aztertua izan dela erran daitaie. Klasifikazione hau arbitrarioa da, alabaina, baina halere lotura egiten du giza zientzietako eztabaida orokor batzuekin. Ikuspegi bakotzak berekin darama «nortasun narratibo» (identité narrative) bat, Paul Ricoeur-en sentsuan (Ricoeur, 1985, p. 444) (2).

---

(1) Artikulu honen funtsa Hendaian 2002ko buruilarren 27an Euskaltzaindiaren biltzarrean eman hitzaldi bat da. Milesker Piarres Xarriton-i Euskaltzaindiaren biltzarre hortarat gomitatuturik. Ni eta Euskal Herriari buruz lanean ari giren frango harekin zorretan gara. Hemen agertzen diren azterketa laburrak beren osotasunean atxeman daitaizke: (Itzaina, 2000) edo bertze artikulu batzutan bildurik (Itzaina, 2001, 2002).

1. Ikuspegi esenzialista: suposatzen da euskal nortasuna eta girixtinotasuna norberaren baitan aurkitzen direla. Nortasun kolektiboaren definizioa primordialista da, eta erlijionearen definizioa biziki zabala: eliz-erakundetik espiritualitateraino. Nortasun etnikoa eta erlixionezkoa bata bertzean nahasiak dira. Euskaldun-fededun. Bada euskal arima bat (*l'âme basque*). Eskola horrek bi bide jorratu ditu. Alde batetik, euskal antropologia klasikoarentzat, euskal gizona erlijiozkoa baldin bada, arrazoina mendez mende atxiki dituen sinemen eta jokamolde berezietan aurkitzen da, eliza katolikoak neurri batean beren gisa utzi dituenak. Eskola horren metodoa arkeologia, ipuinen eta mitoen biltzea da. Euskal gizonaren ikuspegi primitibista bat sortzen da, gaur arte arrakasta ukan duena. Bertze azpi-eskola batentzat hartatik, ixtorioa berriz sartzen da, baina berdin esenzialista geldituz. Hemen, euskal gizona erlijiozkoa baldin bada, lehen arrazoina da eliza-erakundearen gizona izan delakotz. Berdin ontzat hartzen da euskal herri bat badela, herri hori berez fededuna dela, eta herri hortarik direla atera hunenbertze apezpiku, misionesta, apaiz, eta abar. Ixtorioa gizon haundiena da eta froga estatistikoa da, 1960. urteak arte bederen. Euskaldunaren berezitasunaren onartzeak ez du erran nahi nortasun hori politikoki piztua dela. Eskola hortako apaiz historialari batek haxe idazten zuen: «Le Basque est foncièrement docile, enseigné par le clergé.» (Moreau, 1981, p. 14). Ikuspegi narratibo horrek komunitatea eliza katolikoaren denbora luzean berriz kokatzen du.

2. Ikuspegi exegetikoa edo teologikoa: irakurketa honen boz-eramaileak elizaren bihotzetik mintzo dira, erran nahi baita testu sakratuak aztertuz. Hemen ere pausatzen da euskal espiritualitate berezi bat badela, baina hermeneutika horren bidez galdera zera da: ze leku ematen du erlijionearen mamiak (bai doktrinak bai tradizioeak) herrien nortasun kolektiboari? Hari hortarik josten dira bai euskal liturgia edo euskal elizaren inguruko eztabaida eta teoriak, bereziki Vatikanoko II. Kontzilioaren ondotik (inkulturazioa, askapenaren teologia, eta ab.). Erakunde barneko ikuspegi bat da, frangotan kritikoa, baina barnekoa halere. Funtsezko galdera da: gauzak nola hobetu barnetik? Euskal herriaren kasuan, hiru lan garrantzitsu sailka daitezke hemen. Lehenik, J. M. de Lachagak nahi izan du erakutsi 1978ean gutxiengo etnikoak elizan onartzea eliza berezien bidez eginen zela (Lachaga, 1978). Pierre Charritton-en teologiako tesiak, Frantziako Tolosan irakurria izan zena lehenik, eta Montréal-en argitaratua 1979an, gogoeta hori barnatzen du (Charritton, 1979). Lehenik, aztertzen ditu elizaren jokaerak errealitate kulturalen artean, hogeigarren mendeko historio luzean. Gero, P. Charritton-ek molde kritiko batez behatzen du elizaren doktrina herrien autodeterminazioari buruz (*droit des peuples à disposer d'eux-mêmes*). Hirugarren parte aberats batean, idazleak dio elizak behar lituzkeela bere doktrinari erantsi gizazientzia zenbaiten (linguistika, an-

---

(2) J. Zulaiak euskal antropologiaren historiaren aztertzeke baliatu du nozioe hori (Zulaiak, 1996).

tropologia, zuzenbidea, soziologia) ekarpen baliosak. Ondarrean, euskal eta québec-iar kasuek ilustratzen dute aintzineko diskurtso teorikoa. Lachagak bezala, P. Charrittonek aintz baliatzen du Jean XXIII. aita sainduaren *Pacem in terris* Entziklika (1963), gizonen eta herrien zuzenbideak berriz sartzen dituen elizaren doktrinaren muinean, printzipioz bederen. Berrikiago, Felix Placeren teologia tesia, 1998ean publikatua, ekarpen garrantzitsu bat da «barneko ikuspegi kritiko» horretan (Placer,-1998). Kasu honetan, euskal elkarte girixtino batzuk dira aztertuak, eta berezikiago haien girixtinotasunaren bizitzeko proposamen alternatiboa. Zirkulo hermeneutikoaren nozioa baliatua da, ikusteko askapenaren teologia nola egokitzen duten talde horiek Euskal Herriari. Funtsezko galdera hertsia da hiru lan horietan: erakunde katolikoak nola integra ditzake bere barne-egituran eta printzipioetan elementu kultural eta nortasun kolektibo bereziak? Hiru idazleak ber-denboran posizione zail batean dira: erakundearen bihotzean dira ikusiz zein metodo baliatzen dute –teologia, doktrina, tradizioa eta talde girixtinoen azterketa–, eta erakundearen bazterrean, holako ikuspegi bat laister kritikoa agertzen delakotz. Erlijionearen definizioa hemen *substantiboa* da, barnetik ikusia, eta ez bakarrik *funtzionalista* (ze funtzioe betetzen dituen erlijioeak gizartean) (Lambert, 1991).

3. Ikuspegi instrumentalista: arrunt bertze puntan, erlijioea ideologiaren maska edo mozorroa bertzerik ez da. Irakurketa soziologiko estrukturalista edo materialistetan, erlijioea menperatzearen forma bat da, bertze ainitzen artean, oligarkiek kontrolatzen dutena. Garai batez bederen, P. Bourdieu-ren erlijio-arearen soziologia linea horretan sartzen zen, idazten zuelarik erlijioearen berriz aurkitzen zirela klase eta talde sozialen arteko indar-jokoak (Bourdieu, 1971). Bertzalde, frantses erlijioearen soziologian luzaz nagusi ziren ikuspegi «holistik», bai Durkheim, bai Marx-en eraginez: ideia zen orduan, erlijioea, *fait social* (gertakizun soziala?) bezala, zela ulertzen ahal bertze *faits sociaux* batzuk aztertu gabe. Erlijioaren logika berezia, erlijio bezala, arrunt baztertua zen (bederen Max Weber-en lanak berriz deskubritu arte). Euskal Herriari, oharren gira ikuspegi hori pixka bat bereganatu zutela lehen euskal soziologoek. Frangotan atzerrian formatuak ziren, bai Parisen, Berlin-en edo Frankfurt-en, 1970. urteetan. Euskal gizartearen lehen «berzilari laiko» horiek baliatzen zituzten ikuspegi funtzionalista, estrukturalista edo materialistak. Eta azken eskola horrentzat bereziki, eliza barnean aurkitzen ziren konfliktuek («kontraesanak») erreproduzitzen zituzten kanpoko konfliktuak. Hierarkia eta apezgoaren «basearen» arteko tirabira gatazka politiko bat bezala irakurria zen, kanpoko gerlen miraila besterike ez zen. Egia erran, kontestu historikoak laguntzen zuen holako irakurketa: frankismo garaiko eliza eta estatuaren uztartzea Hegoaldean, apezpiku gogor bat luzaz Baionan. Irakurketa politikoak ziren zerutik eroriak. Biziki lan garrantzitsuak idatzi ziren garai horretan: oroz gainera P. Iztueta-aren tesia, Paris VIIIen aurkeztua 1976an (Iztueta, 1981), edo nazionalismoari buruz J. Apalategi (Apalategi, 1977) edo E. Lopez-Adanen (Beltza, 1976) lehen lanak. Iparraldean, P. Bidart-ek 1977an argitarazi zuen Baigorriari buruzko tesiak aintz baliatzen zituen materialismo historikoaren pa-

radigmak, eta gorago deskribitu dugun erlijionearen ikuspegia (Bidart, 1977). Irakurketa horren mereximendua zen ikuspegi esenzialistetarik ateratzea. Elizatik kanpoko ikuspegi bat zen (nahiz eta soziologo horietarik frango seminariotik ateraiak ziren). Argatik, ikuspegi horretan aktorearen autonomia eta estrategia *–jokamoldea* hitza da egokiena– desagertzen dira. Hemen estruktura dira nagusi. Eta bertzalde, erlijionearen barneko dinamika berezia ez da baitezpada kontuan hartua.

4. Kritikaren kritika: ikuspegi anexionista. Oraino bertze punta batean, dena erlijionea da. Ideologia ez da erlijionearen molde berezi bat baizik. Hemen, bixtan da aurkitzen direla «erlijione zibila» eta «erlijione sekularren» inguruko eztabaidak. Eztabaida teorikoan ez naiz sartuko hemen. Doi-doia azpimarratuko dut ikuspegi hori biziki baliosa dela nazionalismoen aztertzeke, erlijione sekular bat bezala: bere sinesmenekin, bere liturgiekin, bere erritoeekin, bere apezekin, bere sakrifizioekin. Euskal Herrian, 1980-1990. urteetako antropologoaren belaunaldi berriak gisa horretako lan eder aintz atera ditu. Ikus Teresa del Valle (Del Valle, 1994) Korrikaz egin duen irakurketa (korrika beila sekular bat bezala), edo Joseba Zulaika Itziar-eko bortizkeria politikoaz idatzi duena (Zulaika, 1988), Josetxu Martinez-en euskal nazionalismoaren azterketa (Martinez, 1999), edo Jeremy Mac Clancy-k erritual karlistekin egin duena (Mac Clancy, 1993). Lan horiek *–Zulaikak* berak beriz irakurri eta bildu dituenak euskal antropologiaren historia balios batean (Zulaika, 1996)– biziki interesgarriak eta berriak dira. Sinboloei, erraiten ez diren keinu eta jarrerrei ematen diete garrantzia. Dena ez da indar materialisten arteko lehian iragaiten. Baina erlijioaren kasuan, erlijioaren *erakundeak* *–eliza* katolikoa, gure kasuan– pixka bat desagertzen dira. Dena erlijiosoa delarik, neurri batean nahasten dira erlijiosoa eta sakratua. Sakratua den guzia ez da erlijiosoa, are gutiago katolikoa. Erakundeak (*institutions*) badira (ikus Weber eta Troeltsch-ek nola berexen dituzten eliza / sekta / mistikoa), eta erakundeek, norma eta erregela xixtima bezala, badute beren eragina aktoreen eguneroko jokamoldeetan.

2. Bosgarren ikuspegi bat

Ikuspegi horiek guziak baliosak dira, eta denek ukan dute beren arraketa, bakotzak bere tenorean. Horiek horrela, nahi nuke bosgarren ikuspegi bat proposatu, aintzinekoak baliatzen (eta ez baztertzen) dituen, bakotxa bere neurrian. Lehenik erran behar dut ikerketa horretan ez dudala aztertzen erlijionea eta euskaltasunaren arteko lotura, baizik eta katolizismoa eta euskaltzetasunaren artekoa, ez baita arras gauza bera. Katolizismoa erlijione berezi bat da, erakunde azkar eta internazionalki zentralizatua den batekin (protestantismoa ez bezala, adibidez). Eliza katolikoa erakunde bat da, Charles Taylor-ek (Taylor, 1994) hitz horri ematen dioten bi sentsuekin: *erakunde-identifikatzailea*

alde batetik, erran nahi baita aunitz jendek beren burua definitzen dutela katoliko bezala, beraz harreman bat, estua edo laxoa, atxikitzen dutela erakundearekin. Baina bertzalde, *erakunde-instrumental* bat da Eliza, erran nahi baita ez dela erreferentzia espiritual huts bat: estruktura katolikoak badira gizartean, izan daitezen eskola, gazte mogimendu, langile elkarte, hedabide, eta abar. Eta ez aipa katoliko inspirazioa edo oinarria zeukaten erakunde sekularizatu guziak. Bertzalde, euskaltzaletasuna aipatzen delarik, euskal nortasun kolektibo *mobilizatu* bat da aztertzen, eta ez bakarrik bere burua euskalduntzat daukanaren egoera. Mobilizazio horrek aunitz forma har ditzake: politikoa, kulturala, ekonomikoa, edo denak nahasirik, militantzia orokor batean.

Hipotesi orokorra liteke erakustea eliz-erakundearen eraginak aintzina segitu duela euskal gizartean egitura katoliko instituzionalak ahuldu eta ere. Militanteen baitan bizirik segitzen dute erlijiozko heziketa batean ikasi balore, sinemen eta pratika zenbaitek, orohar, *engaiamenduaren kultura* batek eta, beharbada, frangotan, *intransijentismo* mota bat: dena ez da negoziatzen ahal, badira gauza batzu egiak direnak, beraz ezin hunkiak. Erlijioearen eragin hori «difusoa» dela erran daiteke, bixtan da. Baina interesanta da ikustea ze neurritan atxemaiten den eliza-erakundearen eragina gaur egun militantzia euskalzalea egituratzen duten erakunde laikoen historian, eta bereziki sortzean. Lortura aztertzen ahal da bi moldez bederen. Alde batetik, har ditzakegu bi mugimendu edo ideologiaren boz-eramaile argienak: eliza katolikoaren «agente» profesionalak alde batetik, hau da, apezgoa bere antolaketa piramidalarekin, bikariotik Aita sailduraino, eta alderdi eta mogimendu abertzaleak bertzalde. Lehen puntu horren aztertzeko, metodo historikoa da egokiena: hartu mogimendu abertzalearen faseak, eta behatu kasu bakotxean ze harreman izan duen eliz-erakundeekin, bai Hegoaldean bai Iparraldean. Laister ohar gintezke abertzaleatasuna ofizialki sekularizatu dela holako eta holako urteetan, baina bertzalde eliz-agintarien hitzak –batez ere apezpikuenak– oraino inpakto politiko azkarra daukala euskal espazio publiko desberdinetan.

Baina lehen desmartxa hori ez da aski barnatua. Horretan gelditzea gaiaren axalaren pherekatzea da. Katolizismoaren eragina ez da bakarrik *erreferentzia* erlijioso esplizito baten bidez pasatzen. Argiki erraiteko, elizaren eragina ez da gelditzen X alderdi politikoak deliberatzen duelarik ez dela gehiago alderdi konfesionala izanen. Euskaltzaletasuna, mobilizazioaren kultura hori lehen lehenik *gaitasun (compétence)* bat da. Eta gaitasun horren eraikitzean du eliza katolikoak eragin handia izan, erran nahi baita euskal militanteen sozializazio edo heziketan. Horrek ez du erran nahi, apentziarik ere, eliz-erakundeak, erakunde bezala, nahitara bultzatu dituela hazten / hezten zituen gazteak euskal mobilizazioei buruz. Bixtan da ezetz. Baina alderantzizkoa berdin gezurra liteke. Erakunde guzietan badira ez-usteko efektu batzu, eta neurri handi batean, euskal militantziaren eraiketa horietarik bat daiteke elizarentzat. Horrengatik dute bi erakundeek, katolikoak eta euskaltzaleak, hain ha-

rreman minberatsua eta komplexua atxiki gaur arte, aspaldiko bikote baten gisa. Mirailaren atzera pasa daiteke, bai politika sailean, bai kultura edo ekonomiko sailetan (3).

Alabaina, eragin horren neurtzea ez da baitezpada josteta. Metodologia aintz baliatu behar dira: erakunde produktioa, hedabideen diskurtsoa, politikoena... Baina metodo baliagarrietarik bat izan daiteke metodo biografikoa, hau da, elizarekin harreman estua ukan duten militante zonbeiteri beren biziaren kondaraztea, haurtzarotik hasiz. Hautatu ditugun kasu gehienak seminariotik pasatu dira, eta horietarik gehienek ezagutu dituzte 1960. urte hondarretako krisi larriak, bai Derion, Donostian, Baionan edo Akizen (4). Elkarrizketen bidez segitu ahal izan ditugu geroko militanteen biziak, haurtzarotik seminario hondarerraino. Bizi-historio horiek labor bil genitzake hiru urratsetan.

a) *Uzten den mundua*

Haurtzaroaren munduan, bai erlijioak bai euskaltasunak badute berezitasun bat. Frangotan bloke bat bezala aurkeztuak dira: euskaldun eta fededun (lehen ikuspegi esenzialistan bezala). Iparraldeko kasuetan, haur denborako orroitzapenetan, otto apezaren itxura frangotan heldu da ezpainera. Bertzalde, gehienetan, haur horiek ingurumen euskaldunean bizi ziren, oroz gainetik Iparraldean, ikusiz inkestatu guziak barnekaldeko edo Lapurdi Hegoaldeko herritarik ateratzen direla. Ingurumen euskaldun hori hizkuntzaren bidez da definitua: euskaraz funtzionatzen zuen gizarte bat. Baina nortasun kolektibo hori «naturala» bezala kontsideratzen dute aktoreek, «teoriarik gabekoa», politikoki piztua ez dena. Kontzientzia, badelarik, hizkuntzari lotua da. 1940. urteetan Hazparne inguruan sortu inkestatu batek dion bezala: «Lehen euskaldunak ginen naturalki, ohartu gabe. M. Jourdain bezala, prosa egiten zuelarik» (elk.). Haurrazen ikuspegia? Ez bakarrik. Gizarte baten errealitatea ere hor sendi da. Ahatik, haurtzaroan ere, bereziki Hegoaldean, senditzen da nortasun kolektiboaren irakurketa politikoak badirela (edozein zentzutan: abertzaleak, karlistak, sozialistak...). Alde batetik, hegoaldeko hirietan, alteritate linguistikoaren esperientzia goizago egiten ahal du haurrak Esterentzubin edo Alduden baino. Baina bertzalde, Bizkaia eta Gipuzkoan, gerla zibilaren memoria hor da, bai eta aintzinagoko karlistada eta matxinada desberdinen kondaira ere.

---

(3) Azken puntu hori dut bereziki lantzen orain, behatuz ekonomiaren konpezioeen gibelean ze balore xixtima axemaiten den. Iparraldean eta Hegoaldean jorra ditazke: a) Ekintza katolikoa eta laborantza munduaren egiturazean, Paulo Iztuetak urratu bidea segituz, b) eliz gizon eta egituren lekua kooperatiben mogimenduan. Emeki emeki, erreferentzia katolikoa desagertu da mundu hortarik, bainan mogimenduen sortzaileen baloreak oraino bizirik dira, bereziki gaur egun aintz aipatzen den ekonomia soziala eta solidarioaren mundu hortan (Itçaina, 2002).

(4) Hautatu kasuak Iparraldekoak, bizkaitarrak eta gipuzkoarrak dira. Ez dugu arabarrak ezta nafarrik kontsideratu, azterketaren mugatzeko. Horrek ez du erran nahi, alabaina, ez litaikela gauza bera egiten ahal bi herrialde horietan.

Kultura politiko berezi bat osatu dute historio desberdinek, eta aktoreek beren haurtzaroa berriz irakurtzen dutelarik, sendi dira holako liferentziak.

Katolizismoari dagokionez, hor ere «fededunen» blokea ez da arras bloke bat. Haur denborako orroitzapenetan, erlijionearen konplexutasuna itxuratzten dute pertsonen arteko diferentziek: adibidez, erretora eta bikarioaren artekoa. Maiz –hemen bixtan da sinplifikatzen dudala– herriko erretora erlijione gogor eta manatzaile baten seinalea da, «Elizako erlijione horrek kontrolatzen zuen gizarte bat» (elk.)-en barnean. Bikarioa ahatik haurretaz eta gazteetaz arduratzen da, pilotaria da, antzerkiak edo dantza taldeak muntatzen ditu. Idealizazioaren irudi hori frangotan familiako edo herriko misionestek azkarki indartzen dute haurraren irudimenean. Erlijionearen bi ikuspegi, beraz, Gipuzkoako Goierriko kasu batek (1943an sortua) untsa biltzen duena:

«Gero, beharbada hori ere oso lotua zegoen guk garai hartan genuen parrokoa edo apez nagusia oso apez indartsua zan, personalidade haundikoa, formazio haundikoa, doktore bat zan, doktoragoa zuen bat, ez zan edozein. Gure herrian nola erori zen? Gaztiguz. Gaztigatua izan zen politika aferen gatik. Bainan gizon horrek apezpiku izaiteko kapazitate eta preparazio osoa zuen. Argia, hizlaria, inteligentea. Eta aldi berean jansenista zen. Hori zan bere pekatua. Eta orduan jansenismo horrek postura oso gogorrak, oso bereziak emaiten zituen, eta enfrentamentuak euki zituen apezpikuarekin, eta han utzi zuen bizi guztirako. Gure herrian egingo zituen 40 urte edo gehiago, apez nagusi bezala. Orduan herria zeukan eskuan, herri guzia mugitzen zuen berak nahi zuen bezala. Eta estrikto dana, disziplina batekin. Horrengatik iñor ezin zan haren eskuetatik atera. Nik erran behar dut, adibidez bere azken meza nik lagundu nion. Berak eman zuen bere azken meza bere etxean, ia-ia hiltzeaz zagola, nik urtetan izan nintzen bere meza laguntzailea. Gazte gazte hasi nintzan, ez dakit, 5-6 urtekin, eta bera hil arte jarraitzen nuen bere inguruan. Nere aita ere, hortako esan behar dut, mentalidade hartakoa zala, bat egiten zuen apezarekin, apezaren jansenismo mentalidade estrikto hori, gogor hori. Eta orduan ni mentalidade hortan, giro horretan sartu naiz. Azken urteetan, gizon hau hiltzeaz zagola, gure herrira etortzen da beste apez gazte bat, gazte-gaztea, apeztu berria, 23 urteekin apeztua. Eta hori berriz Españaiko gerra fatatu harek kanporatu jende batzuen semea zen. Orduan hemen Iparraldean urteetan gurasoekin bizia. Eta orduan, biziki untsa ezagutzen zuen hemengo giroa, hemengo kantuak, eskual kantu guztiak bazazkien, kantari izugarria, harrigarria zan. Eta aldi berean zan gizon fiña, idealista. Nere herrian egin zituen dozena bat urte edo, eta gero misiora joan zen, eta geroztik misiolari da han, Ekuadorren. (...) Eta orduan gizon hori, duela 10 bat urte etorri zan esanez, erretretan sartzen naiz, eta nahi ditut ene azken urteak Gipuzkoan pasatu, nola hemengo naizen, eta hemen bizi izan naizen, hemen nahi ditut eman. Egon zan urte bat edo, eta berriz itzuli zan, esan zuen: ez da mundu hau nik nahi dutan mundua. Hango pobreakin eta hango arazoekin askoz hobeto senditzen naiz. Hemengo etzuen jasaiten. Hemengo bizia, aburgesatua, hautsia, zalapartatsua, etzuen jasaiten. Etzan politikagatik, zeren politika giroan oso airoski sentitzen zan hemen, abertzale munduan bazuen, exilioa pasatua eta dena, bainan, nahi badezu ikusi zuen gizarte hau materializatu egin zala, gizartea urrunduo zala. Abere-legea ezarri zala, indarraren, konpetentziaren legea, eta sentsu hortan askoz hurbilago

senditzen da hirugarren munduak daukan sinpletasun hortan. Han beharrezkoa naiz, hemen ez. Eta geroztik han da. Bere erabakia hori da. Orduan uste dut ne-regan influentzi izugarria ukan zuen gazte horrek. Alde batetik, zahar horrekin banuen lotura berezi bat, eta hau heldu zen nik 9 bat urte nintuela, eta orduan, bai, gazte honek egin zituen parropian haurrentzako koral ttipi bat, formazio-eko taldetxo batzu, gazteekin. Bikario zen. Laguntzailea. Taldeetaz okupatzen zen, bainan gazteetaz bereziki. Eta orduan, lanean nola ari zen beste parrokoaren laguntzaile, talde hartan sartu ninduen berarekin. Eta talde hortan sartzean, pribilegiatu nintzen zentzu hortan. Bere formazio-informazio hori jasotzeko, bizitzeko dimentsio hortan. Oso ikuspegi haundikoa zen, eta laister nahi izan zituen bildu apezgaiak, gu gazteongandik apezgai batzuek. Eta bazituen, dozana bat bazituen. Harek hautatuak. Gu prest geunden, oso naturala zen. Apeza ongi ikusia zen gure herrian, haundizki ikusia zen. Irudi haundia zuen apezak. Gizarte hartan toki ederra zuen. Bata, bere jansenismoarekin, eta bestea gaztea, oso idealista zen, giro izugarria jartzen zuten. Desberdinak bainan konplementariak beharbada.» (5)

Emeki-emeki, elizgizonek ikusten dute beren aurrean dituzten haurretan zoinek duten ikasketetako jite gehienik, eta selekziona informal batzuen bidez semenario ttipiko bidea har-arazten diete. Iparraldean eta Hegoaldean hautatu kasuetan, modelo tradizional hortarik pasatu dira denak, 1960. urteak jin arte. Hemen ere, zaila da ondorio formal baten ateratzea. Haurren eliza-sartzea ote da bakarrik «apez bokazione baten inposaketa», Ch. Suaud-k Vendée eskualdean aztertu zuen bezala (Suaud, 1978)? Erakundeak arraberritzeko baliatzen duen moldea? Gure kasuetan, gauzak ez dira hain argi. Bixtan da dimentsio- hori badela, baina motibazioak aise konplexuagoak dira: inkestatu batzuek diote zinez hautatu zutela bide hori, batzutan, kasu batean bezala, familiaren nahikeriaren kontra. Bertze batzuek diote etzutela fitsik hautatu, gauzak negoziatu zirela fraile baten eta aitaren artean. Bertze batzuentzat, hautu libre bat izan zen, baina haur baten erabakiak libre izaten ahal diren neurrian. Sozializazioa, haur denboran ere, ez da beraz transmisio hutsa. Haurrak, lehen sozializazioan ere, hautuak egiten ditu, bere inguruan dituen «pertsonei» (*rôles*) zonbeiten artean hautu batzu egiten ditu, hautu horiek mugatuak badi- ra ere (ikus H.G. Mead, 1963, Dubar, 1991).

b) *Deskubritzen den mundua*

«Erakunde gaiza bat da. Bakotzak ze egiten duen erakundearekin, hori ber- terik da.» (elk., Bizkaitar apez ondo bat)

Seminarioan iragan urteak izigarri garrantzitsuak dira norberaren nortasun indibidual eta kolektiboaren eraikitzean. Seminarioa berez «erakunde to- tal» bat bezala kontsidera daiteke, erran nahi baita kanpoko mundutik aparte den laneko eta bizi toki bat, non pertsona ainitz elgarrekin bizi diren erakun-

(5) Elkarrizketa. Ondoko elkarrizketa zati guziak ene tesiaren inkestako grabaketetarik har- tuak dira.

deak definitu arau zehatzen arabera (Pinto, 1989). Bainan erakundearen alderdi «total» hori ez da batzuek uste bezain hetsia. Harrokan bezala, erakundearen badiara artekak, nundik eraikitzen ahal diren harreman informal azkar batzuk ikasleen artean, edo ikasle eta irakasle zonbeiten artean. Sare informal horien bidez eraikitzen da euskal nortasun kolektiboaren kontzientzia bat. Elgarrekin bizitzea, familiarik urrun, izigarri garrantzitsua prozesu horretan. Adibidez, Iparraldean, itsasuar edo aldudar gazte baten cursus klasikoa da, 1960. urte hondarrak arte bederen: batzutan pasaia bat Baionako *maîtrise épiscopale* haur kantari taldean, gero kolejioa eta lizeoa Uztaritzeko semenarioan (6), gero bi urte Akizeko (Landes) seminario handian, armada, eta Baionako seminario handia bururatzeko. Gero, batzuek uzten dute eta bertzeak apezten. Dena den, belaualdi batek elgar segitzen ahal du urte parrasta batez. Gauza bertsua erran daiteke seminarista gipuzkoar edo bizkaitarrentzat, bakotxa bere sarean. Han ahatik, frankismo garaia izanki eta, erakundearen alderdi normatibo eta kontrol politikoa azkarrago dira, oroz gainetik seminario diozesanoetan.

Diferentzia ttipi bat azpimarratu behar da halere sozializazio prozesu horretan, apezgo sekularra eta erregularraren artean. Itxura guzieren arabera, –bainan hor ere behar liteke aztertu ordenu bakotxean– zonbeit ordenu erlijiosoe-tan badirudi askatasun gehixago izan zela euskal gaien jorratzeko. Frantxixkanoen adibidea ezaguna da, bai Donapaulen bai oroz gainetik Arantzazun. Hegoaldean, frantxixkano gazteen ibilbidea zinezko inimizazio kultural bat zen. 1940. urteetan sortu haur bat 12 urtetan sartzen zen Arantzazun hiru urterentzat, gero bi urte pasatzen zituen Foruan, bi urte Zarautzen, hiru urte filosofia Olite-Herriberrin, eta berriz Arantzazura teologiarentzat. Toki bakotxean, hortarako jitea izaitekotan, lantzen zituen euskarazko testuak, eta trebatzen zen idazle lanetan. Badakigu, sail horretan, ze harreman estua ukan duten *Jakin* aldizkaria eta Arantzazuk. P. Iztuetak, J. Intxaustik, P. Agirrebaltategik eta bertze batzuk hurbiletik aztertua dute ze garrantzia ukan zuten ordenu erlijioso horiek kultural sailean, euskararen erakundetze prozesuan (7).

Idieen zirkulazioa orduan iragaiten da. 1960. urteetan, ainitz gazte abertzale bilakatu ziren seminario denboran. Bertze hainbertze, alderantziz, ez ziren apentziarik ere ideologia hortara hurbildu. Abertzale bilakatu direnentzat, badiara bederen bi kasu. Batzuentzat, oroz gainetik hegoaldean, haurretan errezebitu sozializazioaren segida bertzerik etzen. Bertzeentzat –eta Iparraldeko kasu gehienetan– abertzalegora pasatzera bihotz-berritze bat bezala izan zen. Bihotz-berritzea, P. Berger-en hitzetan, iraganaren irakurketa dramatiko bat da (Berger, 1973, p. 91). Abertzalegoaren deskubritze hori iragan zen erakundearen bazterretan zi-

(6) Horiek oro bariazioekin: batzuk kolejioaren parte bat segitzen dute Hazparnen, bertze baxoa prestatzen Baionako lizeo katoliko batean, etab.

(7) Ikus baita ere, J. Intxaustik bultzaturik, Arantzazun 2002ko ekainean Euskal Herriko ordenu eta institutu erlijiosoen historia biltzarrean eman diren hitzaldiak.

ren presuna batzueri esker, edo kanpotik jinikako prentsaren bidez. Hona adibidez zer dioen 1940. urte hastapenetan sortu seminarista lapurtar batek:

«Orduan gintian gu 18 urtetan. Uztaritzen, lehenean edo bigarreanean. Orduan hasi zian Enbata. Ximun Haran, Jakes Abeberry eta horiek Bordelen zitian ixtudiante, eta horiek muntatu ziteian Enbata. Eta igorri ziteian dohaike, eta guk ukan ginian beti. Neretzat izan zian argi bat piztu balitz bezala. Hori argi ta garbi ikusten diat, eta uste diat bestendako ere. Nik segurik hola bizitu nian. Eskualdun izaitea etzian gehiago *une tare*. Nik ordu artean hola bizitu izan nian. Ambiente hartan, zian *une tare* eskualdun izaitea. Eta hori, jornal hori leitzean, gero gure artean ere hasi gintian mintzatzen, eta hori neretzat izan zian, ene buruan, ene aite-aitamen eta ene baitan naukan kulturaren onartze bat bezala, ene baitan argi haundi bat piztu balitz bezala. Orduan hasi zen. Eta gero, bon, antzerki bat edo bi muntatu ginintian, egin ginian ere Manex Pagolarekin aldizkari ttipi bat... Orduan jatzarri gintian pixka bat.» (elk.)

Pertsonen arteko harreman informaletarik ere pasatzen ahal zen mobilizazio politikoaren dekubritze hori. Adibidez, Hazparne inguruko seminarista honek hona zer dioen bere Akizeko seminarioko egonaldiaz:

«Bazen orduan gurekin Leitzako apez-gai bat, orai apeza dena, eta enetzat, lagun bilakatu ginen, eta harek zauzkitan lehendabizikotz euskal ixtorioaren gauzak esplikatatu. Harekin kontzientzia hartu nuen Euskal Herria etzela bakarrik hemengo hiru probintziak, bainan bestaldeko lauak... Harekin naiz egiazki abertzaletu. Orduan P. ere sartu zen Amaia ikasle kultur talde batean, eta pixka bat Euskal Herriko ixtorioa, kultura ikasten ginintuen, ikerketak. Monzon ere han ginuen ezagutu jin beitzen mintzatzeraz Euskal Gobernuaz eta 36ko gerlaz. Orduan nintzan abertzaletu. Bixtan da Enbata eta orduan hasi ziren, Enbataren irakurtzen. Neretzat, *c'êtait une découverte*, hori dena, *une découverte*. Zure nortasunaren kontzientziatzea gauza berria zen, barneko iraultza bezala. Gero iresten duzu emeki emeki, naturalki eskualdunak beiginen. Junta egiten da gero. Bainan, gero ene familiarian ez ziren ideia hortakoak» (elk.)

Bihotz-berritze politiko hori kanpoko gertaeren arabera gerta zitekeen. 1960. urte hastapenetan seminariorat heltzen ziren Iparraldeko eskualdunentzat, Aljeriako gerla bihurtune garrantzitsu bat izan zen, eta -nahi etzen irakurketa hori, apentziarik ere, Ipar Euskal Herriko orduko gazte gehienena-deskolonizazioaren mugimendua Euskal Herrira aplikatzen ahal zela pentsatzen zuten. Eta eliza sartzen zuten irakurketa horretan. Hona zer dioen hain xuxen gai horretaz baxenabartar seminarista ohi honek:

«Baxorik ukan ez ginuenek Aljeriako gerlarat joan behar ginuen. Artetik eraiteko egia da, nik pertsonalki orduan, prest nintzala joaiteko, eta halako informazionea edo intoxikazionea ginuen biltzen denbora hartan, nun gu prest ginen bertzeak bezala, frantsesen alde borrokatzerat joaiteko, eta deus ikusteko ez ginuen lurralde hartan. Behintzat guk, deus ikustekorik, frantsesek bazuten ba, bereziki dirudunek bazuten ikusteko. Kolonia zen eta ixtorio. Erraiteko denbora hartan, Uztaritzeko kolejoian ere ze informazione pasatzen zen. Eta formakuntza militarra Uztaritzeko zelaian, jostalekuan egiten ginuen. Irakasle bat baginuen, apez bat, eta hori dena erakusteko da ze girotan bizi ginen, eliza eta armada elgarri lo-

tuak alabainan, eta Aljeriako kasuarekin anitzez gehiago. Eta egoera bera bizi izan ginuen Hazparneko kolegioan Indochinako gerla ari zelararik. Geroztik, ikusi eta orroitzen beitzira gauza horietaz, ikusten duzu ze lotura, ze informazio, ze intoxikazio izugarria izaiten zen. Alabainan, komunixten kontra, nolaz ez, eta ixtorio. Denak onetsiak ziren, apostolu horiek dena, eliza ofizialak onesten zituen, eta gero praktikarai emaiten, alabainan. (...) Akizeko egonalditik goiti, hor hasi ginen ainitz gauzeri ohartzen, eta bon, Aljeriako gerla uste dut bururatua zen, eta hango... ainitz gauzeri oharturik, Euskal Herria ere kolonia bat zela, eta ixtorio, hor gure pentsamoldea idekitzen joan zen, eta gero elizako pentsamoldearen aldetik ere, gu hasiak ginen oldartzen ere, egia da, zeren eta ikusten baiginuen eliza katoliko, erromano, apostoliko horren pentsamolde integrista biziki hetsia zela, eta gure herriak bazuela beste pentsamolde idekiago, gizatiarrago baten beharra eta ixtorio. Horiak denak, uste dut gatazka bete-betean ginen hor, 1968ko maiatza ere prestatzen ari zen nunbeit, emeki emeki, alde guzietarik, ideia berriak sartzen ari ziren. Eta guk 68ko maiatza, nahi baduzu, 1966-7an egin ginuen Baionako seminarioan. Gure heinekoa, batere 68koari pentsatu gabe, bixtan dena.»(elk.)

Erakundearen ez usteko efetu baten bidez, ainitz gazte orduan militante bilakatu ziren. Nahitaez, etxetik urrun bizi ziren *ideien mundu batean*, prinzipioen mundu batean. Seminarioan sartzea lehen haustura bat zen gazte horientzat, eta hausturatik atera zitekeen gogoeta. Haien aintzinagoko bizimoldea kultura bihurtzen zen: problematizatua zen. Eta eliz-erakundeak azkartzen zuen harreman bikoitz hori. Alde batetik, seminarioiko antolaketa hierarkiko hori ainitzek ez zuten gehiago jasanen eta oldartuko ziren. Baina bertzalde, seminarioan iragan urteak heziketa urteak ziren, euskaltzaletasunaren jorrazteko parada bat, informalki baldin bada ere. Seminarista gipuzkoar batek azpimarratzen zuen ambiguitate hori oroitaraziz liburu marxistak debekatuak zirela seminarioan, eta liburutegian kolorezko xingola berezi batekin seinatuak zirela. Debekatuak ziren, baina hor ziren, eta ez bertze nonbait. Tentsione horietatik aterako zen krisia.

c) *Munduen arteko lehia: erlijionearen krisia eta nortasunaren krisia*

Tentsione horien guzien aurrean, bulta baten buruan, norberak berriz negoziatzen du erakundearekin daukan harremana. Bertze ainitz jokaeren artean, ainitzek hiru jarrereren artean hautatu dute, A. Hirschman-en tipologia segituz: atera, mintzatu, edo leial egon (*exit, voice, loyalty*).

Lehen kategoria batentzat, eliz-erakundearen egoitea eta euskal militantzia ezin josiak dira. Bi konfliktuak arrunt nahasiak dira. Adibidez, Baionako seminarioako 1967-8ko konfliktuan (edo Donostian 1966an, edo Derion 1968an) barne izan zirenentzat hori aski argi da. Orduetik harat, ainitzek seminarioa utzi zuten, bai eta elizarekin zuten harremana. Bertze batzuentzat aldiz, nahiz eta beren apezgo egitasmoa baztertu, ez zituzten elizarekin harreman guziak puskatu. Entseatu ziren eliza barnetik aldatzea, adibidez, Donostian bezala 1965-67an, edo Akizen 1970-72etik goiti seminarioen bizi-baldintza eta pedagogiak

berrituz. Batzuk, nahiz eta laikoak bilakatu, aintzina segitu zuten elizako militanten bezala, baina militantzia hori beren euskaltzaleatasunari uztartuz. Beren gerlak: euskararen lekua kateximan, mezan, apezpikua kontseilatzea euskal gaietan. Laikoaren konzeptio kontzilioarioak hori indartzen zuen. Hirugarren kategoria batek hautatu zuen erakundearen baitan egoitea bururaino, apez bilakaturik, baina leialtasun egokitu batean: apez euskaltzaleek tententzia bat osatzen zuten (eta dute) diozesako apezgoaren artean, eta azpi-egitura bereziak sortu zituzten (Euskal Herriko Apaizen Koordinakundea, edo Herriarekin Iparraldean, adibidez). Barne militantzia bat bultzatzen zuten, euskararen alde jokaturik elizan, mugaz gaindiko harremanak bultzaturik elizan edo hitza hartuz arazo politikoeri buruz.

Aktoreak berak eliz-heziketaren eragina neurtzeko tenorean ez dira elgarrekin ados. Batzuentzat, euskal militantziara pasatzea eliz-erakundearen kontrako oldartze bat izan da, ontsa berexiz «erakundea» eta «Krixtoaren mezua». Militante gogorren kasua da frangotan, baina ez bakarrik. Berriz hartzen dituzte girixtinotasunaren alderdi gogorrenak: sakrifizioa, martirioa, bekatuaren sententzia. Bertze batzuentzat, urrutitze baketsu bat izan da. Harremanak atxiki dituzte elizarekin, baina gehiago sartuz euskal militantzian. Eta, nahiz eta gutxiengo ahul batentzat bi engaiamenduek ez duten pitsik ikustekorik elgarrekin, gehienak ados dira lotura baten ikusteko beren heziketa *girixtino* (*katoliko* baino gehiago, kasu huntan) eta beren militantziaren artean. Hona zer dioen adibidez Akize eta Baionako seminarista ohi honek, geroztik bere engaiamendua kantuaren bidez landu duena:

«Halaere, nik erran dezaket ene partetik, eta uste dut hori aski argi daukatala ene buruan, enetzat, gizonaren aldeko borroka batean, fededun batek, kristau batek, lehen lerroan behar duela. Eta nik, erran nezake, abertzale balin baniz da kristau naizelako, edo fededun naizelako. Abertzale naiz fededun naizelako. Erran nahi baita gizonaren aldeko borroka batean, fededunak, kristauak lehen lerroan behar du. Eta hau da gure kulturaren defenditzea, gure hizkuntzaren defenditzea, gizonaren aldeko borroka. Eta hor elizak lehen lerroan behar du. Nik uste dut hori aski argi daukatala, eta erran dezaket hola hitz laburrez, ni gaur egun abertzale balin baniz, da fededun naizelako.»

Idea bertsua adierazten du gero ekonomia sozialean, ikastoletan eta euskal kulturaren aktiboa izan den militante baxe-nabartar honek, Baionako seminarioko krisia barnetik ezagutu zuena 1967-68-ean:

«Ene iduriko, jarraipen hutsa da. Nik ez dut Elizaren egitura ofiziala utzi dutalokotz, ez dut utzi Kristoren mezuak ni baitan sortu duen gogoeta, ikusmoldea eta engaiamendua. Ezina zen. Bestenaz, etzuen zentzurik. Ordu arte ikasiaren ukatzeak ez du zentzurik. Ez, ez, ordu artio zinez gure gain hartua ginuen, ene kasuan, ene gain hartua nuen eliza egitura batek eman dautan formakuntza hori, bere ongai guziekin, baina dudarik ez da gaitz senditzen nituenak ukatu ditudala eta oldartu naizela horien kontra, baina bon, hori dena atxiki dutala praktikoan emaiterat entseatu, eta horren iturria nun den erranez, hori dudarik gabe»

Bertze batzuentzat, lotura bat bada bainan ez da hain argia. Eliz-erakundeetan pasatzea izan daiteke ikasketa negatibo bat ere: erran nahi baita han ikasi dutela erakunde azkarregietaz mesfidatzen. Eta batzuek erakaspen erlatibista hori aplikatu dute gero alderdi politiko edo sindikatetan.

Hemen aipatzen den desmarxa ez da baitezpada berria zientzia sozialean. Frantziari mugatuz, lan mota bertsuak eginak izan dira Bretaniako CFTC militanteeri buruz (Berlivet, Sawicki, 1994) edo alderdi sozialisteko katoliko-ek buruz (Donegani, 1979). Euskal Herrian, bertze tokitan bezala, beti interesanta da behatzea aktoreek nola eraikitzen dituzten beren «mundu sozialak», Berger eta Luckmann-en sentzuan (Berger, Luckmann, 1986), eta oroz gaineetik nola justifikatzen dituzten gaur egun mundu horiek. Diskurtso auto-biografikoan, frangotan koherentzia emaiten da iraganari. Lehen *uste* nuen eta orain *badakit*. Gauzak konplikatukoak dira ikusiz euskaraz frantsesaren *croire* aditza bi hitzez itzul daitekela: *ustea* edo *sinestea*, bakotxa bere sentsuarekin. Jakitea, *ustea* eta *sinestea*: erlijioaren «eragina» gogoaren hiru joko horien artean kokatzen da nonbait.

* * *

Erreferentziak:

- APALATEGI J. (1977), *Nationalisme et question nationale au Pays Basque, 1830-1976*, PNB, ETA, Bayonne, Elkar.
- BELTZA, *El nacionalismo vasco, 1876-1936*, Donostia, Txertoa.
- BERGER P. (1973), *Comprendre la sociologie*, Paris, Resma.
- BERGER P., Luckmann T. (1986?), *La construction sociale de la réalité*, Paris, Méridiens Klincksieck (?)
- BERLIVET L., Sawicki F. (1994), «La foi dans l'engagement. Les militants syndicalistes CFTC de Bretagne dans l'après-guerre», *Politix*, 27.
- BIDART P., *Le pouvoir politique à Baigorri, village basque* (préface de G. Viers), Bayonne, Ipar.
- BOURDIEU P. (1971), «Genèse et structure du champ religieux», *Revue française de sociologie*, 12, p. 295-334.
- CHARRITTON P. (1979), *Le droit des peuples à leur identité. L'évolution d'une question dans l'histoire du christianisme*, postface québécoise de Guy Bourgeault, Montréal, Fides.
- DEL VALLE T. (1994), *Korrika, Basque ritual for ethnic identity*, Reno, University of Nevada press.

- DONEGANI J.-M., «Itinéraire politique et cheminement religieux. L'exemple de catholiques militant au Parti socialiste», *Revue française de science politique*, 29 (4-5), p. 693-738.
- DUBAR C. (1991), *La socialisation. Construction des identités sociales et professionnelles*, Paris, Armand Colin.
- ITÇAINA XABIER (2000), *Catholicisme et identités basques en France et en Espagne. La construction religieuse de la référence et de la compétence identitaires*, Thèse pour le doctorat en science politique, Université Montesquieu, Institut d'Etudes Politiques de Bordeaux.
- (2001), «Catholicisme et construction identitaire basque: retour sur le postulat d'une sécularisation achevée», *Lapurdum*, 6, p. 353-366.
- (2002), «Catholicisme, économie identitaire et affinités électives: les coopératives basques comme groupements volontaires utopiques», *Social Compass, revue internationale de sociologie religieuse*, 49 (3).
- IZTUETA P., *Sociología del fenómeno contestatorio del clero vasco: 1940-1975*, Bayonne, Donostia, Elkar.
- LAMBERT Y. (1991), «La tour de Babel des définitions de la religion», *Social Compass*, 38(1), p. 73-85.
- MAC CLANCY J. (1993), «An approach to political ritual: an example from Navarre», in Marc Abélès, Werner Rossade (dir.), *Politique symbolique en Europe, Symbolische politik in Europa*, Berlin, Duncker & Humblot, 1993, p. 119-132.
- MARTINEZ MONTOYA J. (1999), *La construcción nacional de Euskal Herria. Etnicidad, política y religión*, Donostia, Tarttalo.
- MEAD H. G. (1963), *L'esprit, le soi et la société*, Paris, PUF [*Mind, self and society*, 1934].
- MOREAU R. (1981), *L'âme basque*, Bordeaux, Ulysse (2e éd.)
- PINTO L. (1989), «Expérience vécue et exigence scientifique d'objectivité», dans Patrick Champagne, Rémi Lenoir, Dominique Merllié, Louis Pinto, *Initiation à la pratique sociologique*, Paris, Dunod, p. 7-52.
- PLACER F. (1998), «Creer en Euskal Herria, la experiencia creyente de la Comunidades Cristianas Populares y de la Coordinadora de sacerdotes de Euskal Herria», 1976-1996, Bilbao, *Herria 2000 Eliza*, 1998.
- RICOEUR PAUL (1985), *Temps et récit 3: le temps raconté*, Paris, Seuil, 1985.
- SUAUD CHARLES (1978), *La vocation: conversion et reconversion des prêtres ruraux*, Paris, Minuit.

TAYLOR CHARLES (1994), «Les institutions dans la vie nationale», *Esprit*, mars-avril, p. 90-102.

ZULAICA JOSEBA (1988), *Basque violence, metaphor and sacrament*, Reno, Las Vegas, University of Reno Press.

— (1996), *Cromañon y carnaval. Los Vascos como museo antropológico*, Donostia, Erein.